

REGIONAI IR JŲ PRIVILEGIJOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS GYVENIME (XV A.–XVI A. VIDURYS)

Eugenijus Saviščevas

Vilnius

Viduramžių pabaigoje ir ankstyvaisiais Naujaisiais laikais Europos monarchijos į savo teritorines valstybes ėmė vis stipriau integruoti iki tol šalia jų buvusius smulkesnius, savarankiškus ar beveik savarankiškus politinius darinius (politijas). Šiame procese neapsieita be valstybės centro (monarchijos domeno) politinės trinties su periferija, t. y. pajungtais regionais. Integracijos pradžioje regionų bendruomenėms dažnai buvo suteikiama privilegijų – teisinių garantijų, ribojusių centro galias valdant regionus. Ne išimtis buvo ir Lietuvos valstybė, XIII–XV a. užvaldžiusi plačias kaimynų žemes. Nors Lietuvos monarchų žemių plėtotė vyko iš esmės užkariavimo būdu, siekiant palenkti užvaldytas, dažnai seniai susiklosčiusias bendruomenes, joms buvo suteikiamos tam tikros teisės, kurios Lietuvos krikšto epochoje įgijo privilegijų formą. Tokios privilegijos Lietuvos istoriografijoje vadinamos tai *dalinėmis* (plg. lenkų *przywilej dzielnicowy*), tai kurios nors *žemės privilegijomis* (plg. rusų *привилей земский*), o tai, beje, kelia painiavą, nes ši sąvoka sutampa su žemės, kaip visos valstybės, privilegijos (lenk. *przywilej ogóny*) pavadinimu. Siekdami išvengti painiavos, o kartu ir aiškiau susieti šiuos raštus su regioninėmis bendruomenėmis, tokias privilegijas vadinsime regioninėmis.

Regioninių privilegijų klausimas šiuolaikiniuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos tyrimuose sulaukė renesanso. Yra keletas naujų produktyvių bandymų tyrinėti atskirų regionų privilegijų raidą ir jų santykį su regionų visuomenėmis¹, yra ir mėginimų apibendrinti visą įdirbį bei nustatyti būsimųjų

¹ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Poznań, 1995 (toliau – *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie), s. 41–75; *Жемайтис С.* Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. Т. 4. Санкт-Петербург, 1997 (toliau – *Жемайтис С.* Привилей Новогрудской земле), с. 215–225; *Макараў М.* Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў // *Бялорускіе Зeszyty Historyczne*. Т. 20. Białystok, 2003 (toliau – *Макараў М.* Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі), с. 5–32; *Vaščukas D.* Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema // Lietuvos istorijos metraštis. 2003 metai. Nr. 1. Vilnius, 2004, p. 71–79; *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права ихъ земљи» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). Київ, 2009 (toliau – *Ващук Д.* Населення Київщини та Волині); *Saviščevas E.* Žemaitijos

tyrimų horizontus². Vis dėlto, net matant visus šiuolaikinio mokslo pasiekimus, klasikiniai tebėra Michailo Jasinskio³ ir Jano Felikso Jakubowskio⁴ darbai. Nors abu istorikai rašė XIX–XX a. sandūroje, tik jie vieninteliai pateikė bandymą ap-
tarti regioninių privilegijų visumą. Tad, nepaisant šių darbų senumo, šiuolaikinė
istoriografija tebelieka jų įkaitė. O juk abu autoriai, sąmoningai ar nesąmoningai,
formavo neigiamą požiūrį į Lietuvą kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
teisės kūrėją. Antai Jasinskio tyrimo metodą galime apibrėžti kaip siekį Lietuvos
Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltinius įtraukti į Rusijos teisinės kultūros ap-
imtį⁵. Toks požiūris pastūmėjo istoriką domėtis ne bendrai Lietuvos Didžiosios
Kunigaikštystės regioninėmis privilegijomis (Jasinskis šiuos dokumentus vadi-
no, pagal rusų istorijos šaltinių klasifikaciją, nustatomaisiais (nuostatų) raštais –
уставные грамоты)⁶, o tik tomis iš jų, kurios buvo surašytos rusėniškai, it šie
dokumentai nebūtų susiję su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lotyniškąja
teisine raštija. Akivaizdu, kad Jasinskis klydo Aleksandro Jogailaičio privilegijas
Žemaitijai ir Bielsko žemei priskirdamas prie rusėniškų dokumentų tradicijos,
nes abiejų šių privilegijų originalai buvo lotyniški. Jakubowskio tyrimą vedė ti-
kėjimas, kad iš vėlyvesnio laikotarpio regioninių privilegijų galima atkurti anks-
tesnius senosios Rusios (!) teisės elementus⁷.

Tokiame tyrimų „klimatė“, kur Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė suvokiama
kaip rusėnų kultūros valstybė, Lietuvai negalėjo būti skiriamas joks dėmesys. Tad,

savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais. Vilnius, 2010 (toliau – *Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas*), p. 125–142; Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. = Privilegia terrestria Samogitiensia saec. XV–XVII (Historiae Lituaniae Fontes Minores, t. 6) / Parengė D. Antanavičius ir E. Saviščevas. Vilnius, 2010 (toliau – Žemaitijos žemės privilegijos), p. 7–23; *Полехов С. Привилеи великих князей литовских смоленской земли (середина XV – начало XVI в.)* // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Nr. 1. 2015 (toliau – *Полехов С. Привилеи великих князей*), с. 115–135.

² *Polechow S. Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywę badań* // Czasopismo prawno-historyczne. T. 66, zes. 2. 2014 (toliau – *Polechow S. Przywileje dzielnicowe*), s. 45–63.

³ *Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев, 1889* (to-
liau – *Ясинский М. Уставные земские грамоты*).

⁴ *Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского* // Журнал Минис-
терства народного просвещения. Т. 347. № 6. Санкт-Петербург, 1903 (toliau – *Якубовский И. Земские привилеи*), с. 245–303.

⁵ *Ясинский М. Уставные земские грамоты*, с. 37.

⁶ Šiuo požiūriu Sergejaus Polechovo tvirtinimas neva ankstyviausios privilegijos buvo vadinamos rusėnams būdingu terminu „gromatos“, yra neįtikinantis. *Polechow S. Przywileje dzielnicowe*, s. 45. Jis paremtas viso labo labai komplikuotos Naugarduko privilegijos pavyzdžiu. Vėliau maty-
sime, kad regioninių privilegijų, kaip dokumentų, pobūdis nėra sietinas su rusėnų rašto kultūra.

⁷ *Якубовский И. Земские привилеи*, с. 276–277.

nors rusėniškai surašytos privilegijos gimė Lietuvos sukurtoje valstybėje ir nors jų formalus pavadinimas neturėjo nieko bendra su rusėniškąja kultūra, abiejų minėtų istorikų pasirinktos tyrimo tendencijos formavo, o tyrimų išvados tebeformuoja nuomonę, kad Lietuvos vaidmuo šių privilegijų atsiradimui ir raidai nėra svarbus. Tokią poziciją bene geriausiai atskleidžia Jasinskio teiginys: „Rusėnų civilizacija, dariusi įtaką visiems Lietuvos gyvenimo elementams, tuo pat metu negalėjo nepaveikti Lietuvos-Rusios valstybės teisinio gyvenimo, juo labiau kad iki XIII a. vidurio Lietuvoje nebuvo jokių rašytinių teisinio ir politinio gyvenimo paminklų. Visiškai aišku, kad tenykščiai lietuviški papročiai, spaudžiami labiau ištobulintų rusėnų papročių ir tvarkos, turėjo arba visiškai išnykti, arba asimiliuotis.“⁸ Kitaip tariant, Lietuvos valstybė rusėnų žemėse ne tik nieko nepakeitė, bet jau nuo pat ankstyviausių laikų pati Lietuva keitėsi įgydama rusėniškos visuomenės pavidalą.

Ar šiuolaikinėje istoriografijoje nors kiek pasikeitė XIX–XX a. carinės Rusijos istorikų suformuota nuomonė? Vargu. Ir toliau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regionų istorijos tyrimuose tebekartojama ištis Lietuvos valdovų raštuose aprobuota tezė: „Mes senovės negriauname ir naujovių neįvedame“, neva įrodanti federacinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pobūdį⁹ ir plačią autonomiją turėjusių žemių jos sudėtyje egzistavimą¹⁰. Be jokio nuodugnesnio tyrimo su tuo sutinka ir lietuvių istorikai¹¹. Beje, vienintelis lietuvių istoriografijoje regioninių privilegijų klausimą, tiesa, ne visų, o kaip Jasinskis tik „nelietuviškų

⁸ *Русская цивилизация, влияя на все элементы литовской жизни, не могла не влиять в то же время на юридическую жизнь Литовско-Русского государства, тем более, что раньше половины XIII ст. в Литве не существовало никаких письменных памятников юридической и политической жизни, а туземные литовские обычаи под напором более совершенных обычаев и порядков русских, понятно, должны были или совершенно исчезнуть, или ассимилироваться с этими последними.* Ясинский М. Уставные земские грамоты, с. 2.

⁹ *Ластовский Г. А.* Политическое развитие смоленской земли в конце XIII – начале XIV веков. Минск–Смоленск, 2001, с. 87; *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901 (toliau – *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство), с. 13; *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892 (toliau – *Любавский М.* Областное деление), с. 12; *idem.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910 (toliau – *Любавский М.* Очерк), с. 76.

¹⁰ Pavyzdžiui, Maksimas Makarovas autonomijos sąvoką vartoja kaip sinoniminę žemei. Apie Polocko ir Vitebsko žemės kalba kaip apie „Padauguvio autonomijas“. *Макараў М.* Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі, с. 6.

¹¹ *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999, p. 383–397. Tiesa, akademinės Lietuvos istorijos autoriai jau vengia kalbėti apie „federacinę žemių struktūrą“ ir atkreipia dėmesį į centralizacijos tendencijas, išryškėjusias XV–XVI a. *Kiaupienė J., Lukšaitė I.* Lietuvos istorija. T. 5: Veržli naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 m. Vilnius, 2013, p. 137.

žemių“, bandė aptarti teisininkas Jevgenijus Machovenka. Į šio autoriaus darbus¹² žiūrint iš istoriko pozicijų reikia pasakyti, kad tiek metodologine, tiek šaltiniotyline ir net istoriografine prasme jie buvo pasenę jau tada, kai pasirodė. Autorius nereagavo į naujai atrastas privilegijas ir istoriografijos pasikeitimus. Gaila, bet regioninių privilegijų klausimas buvo labai aptakiai pristatytas ir Lietuvos teisės istorijos sintezėje, kurioje buvo daugiau cituojami patys dokumentai, nei bandyta perprasti jų prigimtį¹³.

Regioninių privilegijų tyrimo perspektyvose daugiausia dėmesio skiriama šių teisinių dokumentų gyvenimui (jų kaitai laike) ir teisinio veikimo klausimams. Žinoma, tam privalu tyrinėti regioninės visuomenės santykį su jai duota privilegija. Čia negalima išleisti iš akių fakto, kad regionai, turintys savitą visuomeninę sanklodą ir teisinius papročius, susiformavo anksčiau nei gavo regionines privilegijas. Tad privilegijos nemaža dalimi buvo regionų bendruomenių produktai. Nors kiekvienas iš jų unikalus ir vertas atskiro tyrinėjimo, negalima pamiršti ir būtinybės matyti regioninių privilegijų visumą. Antai bendro privilegijų skaičiaus, jų atsiradimo ir veikimo laikotarpio, ryšio su ankstesniais teisės šaltiniais klausimai jau yra vienaip ar kitaip tyrinėti. Bet jie tyrinėjami iš atskirų regionų pozicijų, dažniausiai eliminuojant valstybės centro (Lietuvos) veiksnį. Istoriografijoje pamažu aiškėja, kokią iškreiptą realybės vaizdą dėl to gauname. Antai lietuvių istoriografijoje yra įsisenėjusi mintis apie Žemaitijos autonomiją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Ši mintis remiasi pažodiniu XV a. Žemaitijos bendruomenei duotos privilegijos teksto supratimu, iš kurio, beje, galime susidaryti nuomonę, kad žemaičiams autonomijos teises davė dar Vytautas. Bet kai tokį spėjimą buvo pabandyta patikrinti, pasirodė, kad privilegija neabejotinai atsirado tik 1441 m. Vėliau privilegija keitėsi, jos tekstas nusistovėjo 1492 m., bet ir paskui ji neprarado aktualumo – beveik visi Lietuvos valdovai, pradedant Aleksandru Jogailaičiu ir baigiant Augustu III Saksu, tvirtino šį dokumentą¹⁴. Pabandžius išsiaiškinti privilegijos teikiamų teisių galiojimą pasirodė, kad šis dokumentas teikė tik „popierinę“ autonomiją, t. y. nedaug tevaržė valdovo ir valstybės valdžios aparato kišimąsi į regiono gyvenimą ir nesikirto su integraci-

¹² *Machovenko J.* Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). Vilnius, 1999, p. 14–44, 201–203; *idem.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai (Mokomoji priemonė). Vilnius, 2000, p. 25–31.

¹³ *Andriulis V., Maksimaitis M., Pakalniškis M., Pečkaitis J. S., Šenavičius A.* Lietuvos teisės istorija. Vilnius, 2002, p. 66–70. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisei skirto laikotarpio tekstą parašė Vytautas Andriulis.

¹⁴ 1760 m. Augusto III privilegijos, transumavusios Stepono Batoro Žemaitijai duotą privilegiją, nuorašas buvo aptiktas jau publikavus Žemaitijos žemės privilegijas. Jis saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje, f. 285, b. 2038.

jos procesais¹⁵. Taigi valstybės centro ir regionų santykių tyrimuose istorikai per dažnai sureikšmindavo regionų laisves, o jų suvaržymais nesidomėjo.

Regionų istorijas rašo valstybės nugalėtojos. Kaip tai daro šių šalių istorikai, neseniai pademonstravo žymusis prancūzų mokslininkas Emmanuelis Le Roy Ladurie. Apibendrintai jo nuomonę galime išreikšti taip: regionalizmas miršta ir nuo to nacijoms nugalėtojoms – tik geriau¹⁶. Lietuvos istorijos patirtis nepanaši į Prancūzijos. Lietuvai nepavyko apginti kažkada aneksuotų regionų, tačiau istorinio regionalizmo klausimas čia, kaip ir Prancūzijos atveju, gali būti keliamas iš valstybės centro pozicijų. Terašo baltarusių ir rusų istorikai ar lietuvių politologai bei filosofai ką nori, atribodami šiuolaikinę Lietuvą nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, bet jų išvedžiojimai atrodo bejėgiai prieš faktą, kad ta valstybė buvo sulipdyta aplink regioną, kurio vardo naštą tebeneša šiuolaikinė Lietuva.

Šio straipsnio pradinis taškas – išlyga, kad Lietuva Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės formavimosi procese irgi buvo istorinis geografinis regionas. Tyrimo traktuotė – didelės ir sudėtinės (kultūrine, etnine, politine prasme nevieningos) valstybės lipdomos prie centrinio regiono (valdančiosios dinastijos domeno) prijungiant (aneksuojant) silpnesnius regionus¹⁷. Pagrindinė užduotis – išsiaiškinti, kokią įtaką regioninių privilegijų atsiradimui ir raidai turėjo lietuviškasis veiksnys. Kartu tikimasi padėti mūsų istoriografijai sukurti savą sistemingą požiūrį į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regionines privilegijas. Tai didelis darbas, todėl pradžia išspręskime tik tris bendrus klausimus. 1) Išanalizuokime centro–regionų teisinio santykio Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje modelį ir regioninių privilegijų reikšmę jam. 2) Išsiaiškinkime Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninių privilegijų tipologinį santykį su aplinkinių kraštų tokio paties pobūdžio dokumentais. 3) Iš privilegijų tekstų visumos išskirkime regionų savivaldą ir valdovo prerogatyvas reglamentavusius straipsnius ir jais remdamiesi apibūdinkime kiekvieno regiono santykio su Lietuva specifikos esminius bruožus.

1. LIETUVA, JOS ANEKSAI IR JŲ PRIVILEGIJOS

Regioninių privilegijų, kaip atskiro tipo dokumentų, tipologiją yra pagrindęs Jasinskis¹⁸. Su ja galima iš esmės sutikti, tačiau su šios tipologijos rezultatu – bendru

¹⁵ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas, p. 142, 224.

¹⁶ Le Roy Ladurie E. Histoire de France des régions. Paris, 2001. Skaičiau vertimą į rusų kalbą. *Ле Руа Ладюри Э. История регионов Франции: периферийные регионы Франции от истоков до наших дней*. Москва, 2005.

¹⁷ Toks istorinių erdvių matymas nenaujas. Apie jo logiką: Braudel F. Civilization and Capitalism 15th–18th Century. Vol. 3. The Perspective of the World. Berkeley–Los Angeles, 1992, p. 280–287.

¹⁸ Ясинский М. Уставные земские грамоты, с. 37–72.

privilegijų ir privilegijuotų regionų kiekiu – ne. Jasinskio nuomonė kritikuotina ne tiek dėl to, kad jam nebuvo žinomi paskirų regionų privilegijų variantai, o todėl, kad jis neįvertino privilegijų reikšmės iš regiono–centro santykių perspektyvos.

Regioninių privilegijų prigimties Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje klausimas nėra vien teisinis, nes šie dokumentai atsirado kaip regionų bendruomenių egzistavimo pripažinimas. Tad privilegijų prigimčiai yra svarbūs ir teritorinių socialinių struktūrų klausimai. Tų struktūrų apmatų pateikė dar Oskaras Haleckis. Pasak jo, pagrindinės politinės teritorinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės struktūros buvusios Lietuva, Rusia ir Žemaitija. Lietuva čia suvokiama ne tiek kaip etninė, o greičiau kaip politinė struktūra (*Lithuania propria*), Rusia – kaip Lietuvos aneksų visuma, o Žemaitija – kaip integrali Lietuvos dalis, kuri, gavusi 1441 m. regioninę privilegiją, teisine prasme tapo dar vienu Lietuvos aneksu¹⁹.

Regionų, kaip politinių struktūrų, išryškinimo prasme ši teorija neatrodo baigta. Haleckis visiškai neanalizavo regioninių privilegijų reikšmės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regionalizacijai. Tačiau jo mintys apie Žemaitijos tapimą Lietuvos aneksu leidžia manyti buvus tam tikrą ryšį tarp lietuviškos aneksijos, regionalumo ir regioninių privilegijų. Kodėl Haleckis neišplėtojo anekso ir regioninės privilegijos ryšio? Galbūt atsakymas į šį klausimą glūdi Haleckio ginče su Matvejumi Liubavskiu apie *Lietuvos Rusios*, kaip atskiros teritorinio vieneto, egzistavimą. Liubavskis, eskaluodamas sporadiškus šios sąvokos paminėjimus šaltiniuose, ją siejo su rusėnų gyvenamomis teritorijomis, išsidėsčiusiomis etnografinės Lietuvos kaimynystėje, XIV–XV a. sandūroje betarpiškai valdytomis iš Vilniaus ir Trakų²⁰. Haleckiui tai buvo tik dar keli Lietuvos aneksai, niekuo neskiriantys nuo likusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnų žemių. Tačiau šiuo požiūriu jo samprotavimai neatremia vieno svarbaus argumento. Jei 1387 ir 1413 m. privilegijos buvo duotos Lietuvai siaurąja prasme²¹, tai tokią Lietuvą apibrėžia ne tiek Vilniaus ir Trakų vaivadijų sienos, kiek ankstyvasis, maždaug iki XV a. ketvirtojo dešimtmečio pradžios susiklostęs katalikų bažnyčių tinklas, nes šiuo laikotarpiu vyko lietuvių bendruomenių krikštas. Taigi bažnyčios turėjo būti statomos lietuviškose žemėse. Bet kaip tada suprasti tai, kad 1397 m. Naugarduke ar 1430 m. Valkaviske buvo įkurtos katalikiškos parapijos?²² Regis,

¹⁹ Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (Osobne odbicie z Rospraw Akademii Umiejętności wydział historyczno-filozoficzny, t. 59). Kraków, 1916 (toliau – Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź), s. 3, 26, 40, 41.

²⁰ Любавский М. Областное деление, с. 3, 4.

²¹ Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź, s. 18.

²² Duomenys apie parapijų tinklą: Baronas D., Rowell S. C. The Conversion of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians. Vilnius, 2015.

kitaip nei tvirtino Haleckis, Lietuvos Rusios sąvoka turi savo istorinę prasmę ir Liubavskis – teisingai kalbėdamas apie šį darinį, kuris 1413 m., steigiant Vilniaus ir Trakų vaivadijas, buvo prijungtas prie Lietuvos siaurąja prasme, kitaip – Lietuvos regiono. Tai teritorija, kurios aneksiją Lietuvos valdovai pradėjo dar XIII a. ir kurios didžioji dalis XIV a. pabaigoje jau buvo integruota į *Lithuania propria*. Kitaip nei manė Liubavskis, tokios žemės buvo ne vien tik Brestas, Palenkė, Polesė ir Padnieprio rusėnų valsčiai, bet ir Gardinas, Naugardukas, Minskas, t. y. visos nelietuviškos teritorijos, kurios įėjo į Vilniaus ir Trakų vaivadijas. Jų įaugimo į Lietuvą procesas vyko Lietuvos valdovams statant pilis ir plėtojant dvarų ir seniūnijų tinklą, diduomenei ir bajorijai vykdant šio regiono *politinę kolonizaciją* gavus valdovo tįjūnų ir seniūnų pareigas. Šalia šių išoriškai gerai matomų veiksnių plėtėsi po krikšto Lietuvos teisėje jau įsitvirtinusios struktūros: privati bajorų žemėvalda, katalikų vyskupijos ir parapijų tinklas, miesteliai, turintys turgaus teisę, miestai – Magdeburgo teisę, žydų bendruomenės. Visi šie reiškiniai nebuvo būdingi rusėnų žemėms iki ateinant Lietuvos valdžiai, o kartu jie negalėjo būti įgyvendinti per trumpą laiką. Nei Lietuvai užvaldant šias žemes, nei vėliau Lietuvos Rusia nebuvo vieninga teritorija, kurioje iš Lietuvos sklidusios naujos įsitvirtino vienodu mastu. Stambesnės, istoriškai anksti susiklosčiusios, todėl geriau organizuotos arba sunkiau administruojamos, mažesnių išteklių valdovui galėjusios teikti, todėl mažiau svarbios regioninės visuomenės turėjo galimybę pristabdyti integraciją. Ne mažiau svarbu ir tai, kad šis procesas tirpdė aiškesnes Lietuvos, kaip regiono, sienas. Štai kodėl taip sunku nubraižyti *Lithuania propria* ribas žemėlapyje²³. Jos buvo kaičios.

XV–XVI a. Lietuvos Rusios padėties kaitą rodo Palenkės ir Naugarduko žemių atvejai. 1501 m. Bielsko žemė gavo privilegiją, reikšusią laipsnišką jos bendruomenės atsiskyrimą ne tik nuo Lietuvos Rusios, bet ir nuo Trakų vaivadijos. Kaip tik šiuo laikotarpiu iš privilegijas gavusių Drohičino ir Bielsko žemių ėmė formuotis Palenkės regionas, kurio sienos, beje, nesutapo su 1513 m. įsteigtos Palenkės vaivadijos sienomis (į Palenkės vaivadiją buvo įjungta ir Polesė)²⁴. Galbūt panašia kryptimi vystėsi Naugarduko žemė, kuri 1440 m., tikėtina, gavo regioninę privilegiją. Tiesa, jos autentiškumu ligi šiol abejojama²⁵, ypač dėl to, kad,

²³ *Lithuania propria* dažniausiai tiesiogiai siejama su lietuvių etnoso gyvenama teritorija. Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981 (toliau – Ochmański J. Litewska granica etniczna), s. 56–78.

²⁴ Jaszczołt T. Szlachta ziemi drohickiej w XV i początkach XVI w. Zagadnienia społeczne, gospodarcze i genealogiczne. Białystok, 2009 (nepublikuotas rankraštis) (toliau – Jaszczołt T. Szlachta ziemi drohickiej), s. 32–36; Maroszek J., Tęgowski J. Historia województwa Podlaskiego. Białystok, 2010, s. 32.

²⁵ Korczak L. Ziemia nowogródzka a przywilej ziemski 1440 roku // Lietuvos Didžiosios Kuni-

ją išdavus, nematyti vietinės bendruomenės bandymų savo teises ginti privilegijoje surašytomis laisvėmis. Vis dėlto jei privilegija nėra falsifikatas, ji kartu su Bielsko privilegija rodytų, kiek Lietuvos Rusios integracijos procesas buvo ne vienakryptis – ne visada integracija į Lietuvą baigdavosi sėkmingai. Bene geriausiai tai rodo XVI a. pradžioje prasidėjęs vaivadijų kūrimas, išskiriant jų teritorijas iš senųjų Vilniaus ir Trakų vaivadijų: Naugarduko (1507), Palenkės (1513), Bresto (1566), Minsko (1566), Mstislavlio (1566). Šis procesas rodė ir pačios Lietuvos, kaip atskiro regiono, kaitą.

Nuo XX a. pabaigos istorikai (ypač baltarusiai) susidomėjo lietuvių–rusėnų (būsimųjų baltarusių) etninių sienų kaita ir Baltosios Rusios termino reikšme XIII–XVI a.²⁶ Ir nors šis klausimas yra apie ilgai trukusį ir kaitų procesą, jis savaime aktualina regioninių reiškinių prasmę: Lietuva Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijoje įgyja regiono statusą.

Apie Lietuvą „siaurąją prasmę“ teisės šaltinių pagrindu dar XX a. pradžioje rašė Stanisławas Kutrzeba. Jo manymu, 1387 m. Jogailos ir 1413 m. Jogailos ir Vytauto privilegijos²⁷ bajorams buvo ne visuotinės, o duotos tik katalikų krikštą priėmusiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės daliai, kitaip tariant, Lietuvai, kaip atskiram regionui. Čia verta nepamiršti, kad tuo metu katalikiškos Palenkės ir Žemaitijos žemės regioninių privilegijų dar neturėjo. Kutrzeba pastebėjo ir didžiulę 1447 m. Kazimiero Jogailaičio visuotinės (visai Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei duotos), arba kitaip – žemės privilegijos, reikšmę regioninėms privilegijoms. Beje, istoriko manymu, privilegija turėjo būti duota ne 1447 m., o pirmaisiais Kazimiero valdymo metais (tikėtina, 1440 m.).²⁸ Padarius tokią pataisą, jo manymu, būtų išspręsta chronologinė problema, mat kai kuriose rusėnų regionams duotose privilegijose, neabejotinai datuojamose Kazimiero Jogailaičio

gaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui / Sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2012, p. 147–159.

²⁶ Ochmański J. Litewska granica etniczna; Белый А. Хроника Белай Русі. Chronicon Russiae Albae. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. Мінск, 2000 (toliau – Белый А. Хроника Белай Русі); *idem*. Як Размежаваць Літву ад Русі // Arche, t. 10 (61); Latyszczek O. Od rusinów białych do białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006 (toliau – Latyszczek O. Od rusinów białych do białorusinów).

²⁷ Pagal istoriografinę tradiciją vadinamųjų žemės arba visuotinių privilegijų plačiausia publikacija – Любавский М. Очерк, с. 318–365. Tačiau čia nėra 1387 m. Jogailos privilegijos. Jos publikacija: Zbiór praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529. Poznań, 1841 (toliau – Zbiór praw Litewskich), s. 1, 2. Horodlės privilegijos naujas leidimas: 1413 m. Horodlės aktai. Dokumentai ir tyrinėjimai = Akty Horodelskie z 1413 roku. Dokumenty i studija / Sudarė J. Kiaupienė, L. Korczak. Vilnius–Kraków, 2013 (toliau – 1413 m. Horodlės aktai), p. 37–42.

²⁸ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. T. 2. Lwów–Warszawa, 1921 (toliau – Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie), s. 28–33.

kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdymo metais (t. y. 1440–1447 m.)²⁹, įrašyti straipsniai, kurie yra ir to paties valdovo duotoje visuotinėje privilegijoje. Ku-
trzebos nuomone, būtų nelogiška manyti, kad kai kurias teises rusėnų žemės ga-
lėjo gauti anksčiau už Lietuvą. Todėl visuotinės privilegijos davimo laiką reikėtų
kiek paankstinti. Kad ir kaip būtų buvę, Kazimiero Jogailaičio privilegija nebuvo
pirmoji visuotinė, t. y. lygiomis teisėmis duota ir Lietuvai, ir jos aneksams – rusė-
nų žemėms. Istoriografijoje nesiginčijama, kad tokią privilegiją pirmasis 1434 m.
davė Žygimantas Kęstutaitis³⁰. Tad jau nuo to laiko keitėsi ir regioninis Lietu-
vos–Lietuvos Rusios santykis.

Lietuvos regioniškumą komplikuoja XIV a. glūdumoje išryškėjęs Vilniaus ir
Trakų kunigaikštysčių iškilimas. Jis rodo valdančiosios dinastijos raidą – Lietu-
va buvo dalijama dinastijos nariams. Šaltiniuose ypač aiškiai atsispindi Trakų
kunigaikštystės klausimas³¹. Ir nors neturime aiškesnių Vilniaus kunigaikštys-
tės egzistavimo paliudijimų šaltiniuose, 1413 m. būtent iš šių dviejų teritorijų
buvo sukurtos vaivadijos, o jas valdę administratoriai (vaivados ir kaštelionai)
tapo aukščiausiais pareigūnais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pareigūnų
hierarchijoje. Nepaisant tokio Lietuvos padalijimo, teisine prasme regionas ir
toliau išlaikė vieningumą. Šaltiniuose yra užuominų apie tokias teises, kurias
turi Lietuva ir kurios suteikiamos ir kitiems regionams³². Tam tikrą šio proceso

²⁹ Apie tai užsimenama 1505 m. privilegijoje Smolenskui: <...> *кляли перед нами привилеи, моестат счасное памети отца нашего Казимира, короля его м(и)л(о)сти, што ж отец наш, будучи еще великим кн(я)зем <...>*. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 / Parengė A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius. Vilnius, 2012 (toliau – LM 5), p. 376.

³⁰ 1432 m. Jogailos privilegija iškrinta iš konteksto. Nors joje reglamentuotas rusėnų bajorų teisių suliginimas su lietuvių bajorijos, tai vėliau buvo patvirtinta 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio pri-
vilegija, pats Jogaila savosios privilegijos neratifikavo.

³¹ *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej // Przegląd historyczny. T. 5, zesz. 1. 1907, s. 22–48. *Любавский М.* Областное деление, с. 8–12.

³² <...> *omnia iura et libertates christianitatis, prout terrae Lithuaniae concessimus <...>* (Žemaitijos žemės privilegijos, p. 42). *А которое право далъ его милость княземъ и паномъ и бояромъ литовскимъ, тоежъ право далъ его милость княземъ, паномъ, боярмъ смоленским.* (Полевых С. Привилеи великих князей, с. 124). Taip pat užuominos apie Lietuvą kaip atskirą regioną ir valdovo tėvoniją: *А поити ему проч в нашу отчину в Литву не таино <...>* (Vitebsko privilegija (Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995 (toliau – LM 8), p. 292). Panašiai ir 1511 m. Polocko privilegijos 51 straipsnyje (Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Т. 1 / Подготовили А. Л. Хорошкевич, С. В. Полевых и др. Москва, 2015 (toliau – Полоцкие грамоты), с. 655)). *А киенина, как и литвина, во чти держати и во всех врадах ни в чом не понизити* (1529 m. Kijevo privilegijos 18 straipsnis, žr. *Ващук Д.* Населення Київщини та Волині, с. 287).

tąsą rodo ir 1514 m. (pakartotos 1529 m.) nuostatos Vilniaus ir Trakų vaivadijų valdovo dvarų laikytojams³³. Šie dvarai sudarė Lietuvos valdovo tėvonijos ekonominį pamatą, todėl pagrįstai gali būti siejami su *Lithuania propria*. Jų sąrašas vis dėlto rodo, kiek Vilniaus ir Trakų vaivadijos formavo naują darinį – savotišką Naująją Lietuvą, nesutapusią su XIII–XIV a. Lietuva „siaurąja prasme“. Tai buvo dirbtinis, o ne natūralus (gentinis ar etninis) darinys, į senąją Lietuvą integravęs Lietuvos Rusios žemes³⁴.

Regionų visuomenių, turinčių skirtingą struktūrą ir atskirą politinę bei kultūros istoriją, egzistavimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nekelia abejonių. Tačiau pats regioniškumo reiškinyms niekaip nepaaiškina, kas ir kaip tokias skirtingas bendruomenes laikė kartu? Teisės istorikai, taip dažnai pabrėžę paskirų regionų teisės netolygumus, visiškai nekreipė dėmesio į regioninėms teisėms ne mažiau svarbius bendravalstybinės teisės institutus. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo sukurta ekspansijos iš Lietuvos būdu aneksuojant paskirų bendruomenių gyvenamas erdves (politijas) ir susiejant jas pavaldumo saitais. Iš regionų pusės žiūrint į valstybės centrą, „ten“ valdė „jie“ – ekspansyvi jėga, nukreipta prieš gynybinę poziciją užėmusius „mus“. Nė vieno tokių aneksų padėtis valstybėje, lyginant su kitu, nebuvo visiškai identiška. Tai galime matyti palyginę, pavyzdžiui, XV–XVI a. sandūroje buvusių Mstislavlio, Zaslavlio, Slucko kunigaikštysčių padėtį su senomis rusėnų politijomis – Polocku, Vitebsku, Smolensku, Voluine, kurios kadaise buvo prijungtos prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dinastiniais ryšiais, ginklu, o galiausiai susitarimais, įgavusiais Lietuvos valdovų privilegijų toms žemėms formą. Kiek šis procesas buvo nevienakryptis, bene geriausiai matome iš Kijevo žemės atvejo. Algirdo valdymo sistemoje Kijevas buvo valdomas vieno iš jo sūnų, vėliau ta žemė tapo vietininkija (beje, tuo metu buvo įsteigta Kijevo katalikų vyskupija), paskui vėl gavo Algirdaičių valdomos kunigaikštystės statusą, ši galiausiai 1471 m. buvo performuota į vaivadiją, o vietinė visuomenė nuraminta suteikus jai tam tikras teises garantavusią privilegiją, kuri, beje, prisidėjo ne tik išlaikant, bet ir savitai atnaujinant regiono bendruomenės identitetą.

Kiek kitaip klostėsi centro santykiai su vadinamojoje Lietuvos Rusioje XV–XVI a. buvusiomis politijomis. Čia galime matyti bent jau dar du santykių mode-

³³ *Truskauskaitė N.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 m. nuostatai Vilniaus ir Trakų vaivadijų dvarų laikytojams // Lietuvos istorijos studijos. T. 2. 1994, p. 51–61.

³⁴ Lietuvos vardo politinė prasme reikšmės kaitą ne sistemingai, bet vis dėlto prasmingai yra pastebėjęs Robertas Frostas. Jo teigimu, XVI a. antrame ketvirtyje Lietuva virto „Litva“. Tiesa, ši virsmą istorikas sieja greičiau su išoriniu (Maskvos) poveikiu nei su vidiniais Lietuvos raidos procesais. *Frost R.* The Oxford History of Poland-Lithuania. Vol. 1: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569. Oxford University Press, 2015, p. 317.

lius, kuriuos taikė Lietuvos valdovai, sprenddami aneksų pavaldumo klausimus. Vienu atveju valdovas sudarydavo sutartis su Lietuvos aneksus valdžiusiais kunigaikščiais (dažniausiai iš Gediminaičių dinastijos), kaip kad su Okos aukštupio kunigaikščiais³⁵, Mstislavlio Lengvenaičiais, Zaslavlio Jaunutaičiais³⁶. Tokių kunigaikštysčių likimą sprendė jas valdžiusių dinastijų gyvybingumas: didelis palikuonių skaičius lėmė kunigaikštysčių susmulkėjimą (Zaslavlio atvejis), o mažas palikuonių skaičius – jų sunykimą ir tiesioginę integraciją į Lietuvos valdovo domeno žemes (Mstislavlio atvejis). Abiem atvejais likimas lėmė tokių žemių regioniško menkėjimą, nes neleisdavo susiformuoti vietinei politinei savimonei.

Trečiąjį valdovo santykio su Lietuvos aneksais modelį galime matyti įvertinę vadinamųjų Rusios valsčių valdymą. Jis buvo vykdomas valdovo potvarkių lygio dokumentais – nuostatais (*уставы*). Tokiuose valsčiuose galėjo nebūti kuriamos monarchijos atraminės struktūros – dvarai, seniūnijos. Valdymas vyko periodiškai pasirodant valdovo įpareigotiems asmenims surinkti duokles ir vykdyti teismus. Kita vertus, šio lygio aneksų bendruomenės neturėjo jokio atstovavimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politiniuose organuose, jos tebuvo valdančiosios dinastijos domeno ekonominis priedėlis³⁷.

Taigi turime tris Lietuvos valdovų domeno ir aneksų santykių rūšis. Visi jie buvo pagrįsti skirtingo lygio valdovų – aneksų susitarimais, atitinkamai įformintais skirtingo tipo dokumentuose: Lietuvos valdovų ir jiems pavaldžių kunigaikščių sutartyse, valdovų duotose regioninėse privilegijose, valdovų duotose nuostatose. Įvertinę Lietuvos valdovų viršenybę pripažįstančių kunigaikščių valdomų kunigaikštysčių ir nuostatomis valdomų valsčių politinį smulkumą, neturime pagrindo kalbėti apie stiprią šių tipų aneksuose gyvenusių bendruomenių politinę savimonę. Ji buvo būdinga tik seniai teritorine prasme nusistovėjusiems regionams³⁸, kurie kažkada buvo kunigaikštystės ir kurių statusą keičiant

³⁵ Apie tokias sutartis: *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie, s. 107, 108. Plačiau apie rytinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių valdymą žr. *Кром М.* Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. Москва, 1995.

³⁶ *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie, s. 102–108; *Любавский М.* Областное деление, с. 133–139, 190–200.

³⁷ 1511 m. Žygimanto Senojo raštas, duotas Padauguvio valsčiams: LM 8, p. 454, 455. Šis raštas gana drastiškai kontrastuoja su 1514–1516 m. nuostatais Gardino ar Mogiliavo žemių bendruomenėms. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius, 2011, p. 569, 570, 577, 578. Taip pat žr. *Ясинский М.* Уставные земские грамоты, с. 26–28. Tačiau abiejų rūšių nuostatai buvo kildinami iš *senovės* ir įtvirtino tam tikrą susitarimą tarp valdovo ir bendruomenės.

³⁸ Užuominos apie teritorinį regionų stabilumą: Žemaitijos žemės privilegijos, p. 42 (8 straipsnis); *Полехов С.* Привилеи великих князей, с. 123 (13 straipsnis).

į Lietuvos valdovo vietininkijas bei vėliau jų pagrindu kuriant vaivadijas, vietinėms bendruomenėms buvo duodamos regioninio tipo privilegijos. Patogumo dėlei šiuos regionus pavadinkime *didžiaisiais aneksais*. Tokį statusą turėtų pripažinti Palenkės (Drohičino³⁹, Bielsko⁴⁰), Žemaitijos⁴¹, Naugarduko⁴² (?), Polocko⁴³, Vitebsko⁴⁴, Smolensko⁴⁵, Kijevo⁴⁶ ir Voluinės⁴⁷ (Lucko⁴⁸) žemėms.

Regioniškumas dažniausiai suvokiamas kaip seniai nusistovėjusių geografinių arealų, turinčių savitus pavadinimus (pavyzdžiui, Lietuva, Žemaitija, Voluinė, Palenkė ir pan.), gyvybingumas (tęstinumas), priklausęs nuo juose gyvenusių bendruomenių identiteto, kuriam savo ruožtu reikšmės turėjo etniniai, kalbiniai, religiniai, istorinės raidos ir politiniai veiksniai⁴⁹. Šiuo požiūriu turbūt nė vienas istorinis geografinis regionas vidujai nebuvo vientisas: antai Lietuva politine prasme skilo į Vilniaus ir Trakų kunigaikštijas, etnografinė prasme į Žemaitiją ir Aukštaitiją, nuo XVI a. pradžios administracine prasme iš Lietuvos išsiskyrė Užneris⁵⁰. Panaši padėtis buvo Žemaitijoje, prie kurios senosios dalies (Mažosios Žemaitijos) XV a. pradžioje buvo prijungtos labai įvairią istorinę praeitį turėjusios teritorijos ir jų bendruomenės, pakeitusios Žemaitijos erdvę (Didžioji Žemaitija) ir žemaitiškumo prasmę⁵¹. Tad neverta pamiršti Lietuvos ir jos didžiųjų

³⁹ 1445 m. Drohičino privilegijos nuorašą žr. *Jaszczolt T.* Szlachta ziemi drohickiej, s. 430. 1516 m. privilegija: Volumina Legum (toliau – VL). T. 1, Petersburg, 1859, p. 384–387.

⁴⁰ Publikuota: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 1998 (toliau – LM 25), p. 57–61.

⁴¹ Žemaitijos žemės privilegijos, p. 31–44.

⁴² *Жемайтис С.* Привилей Новогрудской земле, с. 215–225.

⁴³ Полоцкие грамоты, с. 652–656.

⁴⁴ 1503 m. – LM 5, p. 162–163; 1509 m. – LM 8, p. 290–292.

⁴⁵ 1505 m. – LM 5, p. 376–379. Taip pat žr. nuorašą nuo privilegijos originalo, bet be dokumento pradžios ir pabaigos: *Полехов С.* Привилей великих князей, с. 120–124. 1513 m. – *Кром М. М.* Неизвестный привилей Сигизмунда I Смоленску // От Древней Руси к России нового времени. Сборник статей к 70-летию А. А. Хорoshkevich. Москва, 2003, с. 133–139.

⁴⁶ 1507 m. – LM 8, p. 240–242; 1529 m. – LM 25, p. 187–191.

⁴⁷ 1501 m. – LM 25, p. 101–103; 1508 m. – LM 8, p. 279–281. Pastaroji privilegija istoriografijoje kartais datuojama 1509 m. žr. *Якубовский И.* Земские привилеи, с. 248.

⁴⁸ 1392 m. – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887, s. 12, 13. 1432 m. – Архив юго-западной России издаваемый временною комиссией для разбора древних актов. Ч. 5. Т. 1, с. 1.

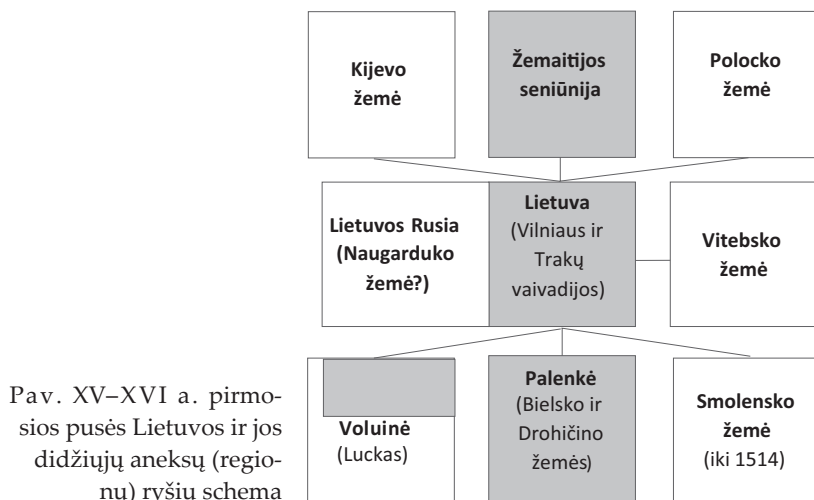
⁴⁹ Politinių regionų apibūdinimas: *Kowalski M.* Państwo magnackie jako region polityczny. Warszawa, 2013, s. 13–33.

⁵⁰ Apie Užnerį žr. *Wojtkowiak Z.* Lithuania transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu. Poznań, 2005.

⁵¹ *Saviščevas E.* Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas, p. 35–39.

aneksų skirtumų nuo istorinių geografinių regionų apskritai. Antai Podolės regionas, kuris buvo padalytas tarp Lenkijos ir Lietuvos, taip ir netapo politiniu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regionu arba Lietuvos didžiuoju aneksu⁵². Severianų žemė, išsivysčiusi iš senos gentinės teritorijos, ilgą laiką buvusi vieninga kunigaikštystė, XV a. pabaigoje buvo suskaldyta į smulkias kunigaikštystes ir nebeteko regioninio vientisumo⁵³. Be to, reikia priminti istoriografijoje labai dažnai vartojamą spalvotųjų Rusių (Juodosios, Baltosios ir Raudonosios), kaip regionų, leksiką. Ji kilo iš XV a. viduryje už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sukurtos teorijos ir XV–XVI a. neturėjo jokio politinio regiono prasmės⁵⁴.

Įvertinę išlikusių regioninio pobūdžio privilegijų sąrašą gauname XV–XVI a. pirmosios pusės Lietuvos ir jos didžiųjų aneksų ryšių modelį. Politine prasme visi regionai buvo sujungti ne į kokią nors tarpusavio ryšiais susiaustytą sandraugą, o į struktūrą, kurią vienijo Lietuva (pav.).



Schema visgi niveliuoja kai kuriuos regionų privilegijų raidos skirtumus. Todėl ją reikėtų šiek tiek paaiškinti. Civilizacine prasme matome du Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės privilegijų šrautus: lotyniškąjį (Lietuvos, Žemaitijos, Palenkės, iš dalies Voluinės) ir rusėniškąjį (Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Kijevas, Voluinė, Naugardukas (?)). Jei, nekreipdami į tai dėmesio, atsižvelgsime

⁵² Tik Vakarų Podolė įgijo didžiojo anekso statusą Lenkijos karalystės sudėtyje, 1456 m. gavusi privilegiją. Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis e editionibus quibusque collatis, edidit Joannes Vincentius Bandtke. Varsaviae. 1831, s. 292–293.

⁵³ Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie, s. 63, 64.

⁵⁴ Žr. Белый А. Хроника Бела́й Ры́с, с. 85–89; Latyszonek O. Od rusinów białych do białorusinów, s. 61–62.

tik į privilegijų raidos tęstinumą, matysime savitas kiekvieno iš regionų privilegijų raidos trajektorijas. Kol kas jas galime apibūdinti atsižvelgdami į šiuolaikinius tyrimus ir juose matomas kontroversijas. Tad, kalbant apie Lietuvą, aišku, kad tam tikru laikotarpiu jos privilegijos tapo žemės privilegijomis (t. y. skirtomis visai Didžiajai Kunigaikštystei), nors tai, kad ne visi, o tik kai kurie jų straipsniai pateko į kitų regionų privilegijas, signalizuoja, jog toli gražu ne visa Lietuvos privilegijų medžiaga buvo aktuali. Antai pirmosios visuotinės 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijos pirmieji du straipsniai buvo skirti Katalikų bažnyčios padėčiai, todėl stačiatikiams rusėnams nebuvo aktualūs.

Kazimiero Jogailaičio privilegijos buvo duotos atskiriems Žemaitijos kraštams ir tik Aleksandro Jogailaičio 1492 m. privilegija, kai kuriuos jų punktus atmetus, o kai kuriuos sujungus, buvo sudaryta bendra. Palenkės privilegijos vystėsi panašia linkme (tai matome iš 1547 m. privilegijų tekstų), tačiau Drohičino ir Bielsko žemių privilegijos nebuvo sujungtos į vieną, be to, pasižymėjo skirtybėmis. Ankstyvosios Drohičino privilegijos forma buvo būdinga greičiau lenkų, o ne Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninėms privilegijoms – skelbiama apie teisę naudotis Lenkijoje galiojančiomis teisėmis. Žemaitijai ir Palenkei būdingos privilegijos raidos elementų matome Voluinėje. Ankstyvąją jų formą galėtume sieti su Jogailos Luckui duotomis privilegijomis, kuriose irgi nedetaliau kalbama apie Lenkijoje galiojančių teisių suteikimą⁵⁵, o 1508 m. privilegija, kaip ir 1492 m. duota Žemaitijai, apima kur kas platesnį regioną – Voluinę. Vis dėlto pats kebliausias yra 1440 m. Naugarduko privilegijos klausimas. Nesiryždami šio klausimo vertinti hiperkrižiškai, bent jau dabartiniame tyrimų etape Naugarduko privilegijos (taip pat regiono) problemą galime spręsti taip: 1440 m. privilegiją išsireikalavo regiono bendruomenė, kuriai vėliau vis dėlto nepavyko išsaugoti savo identiteto ir ji tapo tipine Lietuvos Rusios žeme. Tikėtina, kad čia integraciniai procesai – valdovui atstovaujančių administracinių struktūrų, politinės lietuvių kolonizacijos ir Katalikų bažnyčios organizacijos plėtotė – buvo labai intensyvūs. Todėl 1507 m. Naugarduko vaivadijos įsteigimas sietinas ne tiek su regionišku, kiek su Lietuvos administracinių struktūrų plėtote.

⁵⁵ Sudėtinga tautinė kultūrinė Lucko žemės padėtis matoma iš Kazimiero Jogailaičio rašto Lucko seniūnui: *Жаловал намъ воитъ места Луцъкого и вси мещане, ляхове и русь <...>*. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004, p. 132–133.

2. REGIONINIŲ PRIVILEGIJŲ FENOMENAS RYTŲ EUROPOS ISTORIJOJE

Istoriografinė tradicija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninėse privilegijose mato du chronologinius teisinių normų sluoksnius: senesnįjį, kuris susiformavo rusėnų žemių „senovių“ ir **rėdų** (ряд)⁵⁶ pagrindu, ir naujesnįjį – per visuotines Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės privilegijas perkeltą iš lenkų teisės. Pastarosios ekspansyvumą į Rytus po Lietuvos krikšto pabrėžė Kutrzeba. Su jo mintimis iš esmės reikia sutikti, bet darant vieną išlygą – kad lenkų teisė daugiausia buvo vakarietiškos luominės teisės tarpininkė⁵⁷. Nesant ikirikščioniškojo laikotarpio lietuvių teisės rašytinių paminklų, šios teisės klausimas nebuvo atskirai keltas ir todėl faktiškai pašalintas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninės teisės tradicijos formavimosi konteksto. Tad vertinant iki šiol šiuo klausimu pasirodžiusius regioninių privilegijų tyrimus peršasi išvada: arba jokios atskiros lietuvių teisės nebuvo ir po krikšto lenkų teisė atėjo į tuščią vietą, arba XIV a. pabaigoje lietuvių teisė buvo visiškai susiliejęsi su rusėnų žemių teise, apie tai taip drąsiai kalbėjo Jasinskis.

Kad ir kiek absurdiškai skambėtų tie du vertinimai, verta pripažinti, kad nei iki lenkų, nei iki rusų ir juo labiau baltarusių teisės tyrinėtojų taip ir neprasimušė lietuvių istorikų tyrimai, rodantys savitos pagoniškojo laikotarpio Lietuvos visuomenės struktūros⁵⁸, žemės nuosavybės⁵⁹ ir papročių⁶⁰ buvimą. O juk šie

⁵⁶ Rėdų santykio su regioninėmis (ypač Polocko) privilegijomis klausimą aktualino Jakubowskis: *Якубовский И.* Земские привилегии, с. 275–279. S. Polechovas, ištyręs 1505 m. Smolensko privilegijos originalą, padarė išvadą, kad šiame dokumente *rėdos* pėdsakų nematyti. *Полехов С.* Привилегии великих князей, с. 133, 134. Ten pat autorius pateikė ir nuorodas į literatūrą apie rusėnų žemių *rėdas*. Vis dėlto neturime išlikusių Polocko *rėdų* pavyzdžių, o rusų istorikų bandymai pritempti Polockui Didžiojo Naugardo ir Pskovo analogijas yra komplikuoti, nes pastarieji miestai-respublikos *rėdas* sudarydavo su kviestiniais kunigaikščiais, o Polockas ilgą laiką turėjo savo vietinių valdytojų dinastiją. Kita vertus, neverta neigti, kad kai kurie senieji rusėnų teisiniai institutai, atsispindintys Naugardo ir Pskovo sutartyse su kviestiniais kunigaikščiais, veikė ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šiaurės rytų regionuose (Polocke, Vitebske, Smolenske). Žr. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под редакцией С. Н. Валика. Москва–Ленинград, 1949, с. 9–51.

⁵⁷ Tai jau yra nustatyta Europos kilmingųjų privilegijų tyrimuose: *Bush M. L.* Noble Privilege. Vol. 1. Manchester, 1983, p. 10–11.

⁵⁸ Apie bandymą atkurti pagoniškojo laikotarpio Lietuvos visuomenės modelį žr. *Saviščevas E.* Rikių šešelis: kelios pastabos apie XIII–XIV a. pradžios baltų genčių aristokratiją ir jos likimą // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos. Profesoriaus Mečislovo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys. Vilnius, 2016, p. 127.

⁵⁹ Apie alodo raidą Lietuvoje žr. *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo kelias: istorijos studijos / Sudarė A. Bumblauskas ir R. Petrauskas. Vilnius, 2002, p. 87–123.

⁶⁰ *Jablonskis K.* Istorija ir jos šaltiniai. Vilnius, 1979, p. 153–166.

reiškiniai patvirtina egzistavus atskirą regioninę bendruomenę. Būtent jai buvo skirta 1387 m. Jogailos privilegija bajorams, Vilniaus vyskupui ir miestui teikusi tam tikrą teisinį pranašumą prieš aneksų bendruomenes. Šis pranašumas buvo pradėtas naikinti po Vytauto mirties kilus vidaus krizei. Stiprios rusėnų žemių opozicijos akivaizdoje⁶¹ Lietuvos valdovai (Jogaila 1432 m. ir Žygimantas Kęstutaitis 1434 m.) buvo priversti suteikti didžiąją dalį Lietuvos žemės bajorų jau turėtų teisių rusėnams stačiatikiams, nors paskutiniai barjerai jiems gauti aukščiausias pareigas Lietuvoje (Vilniuje ir Trakuose) buvo panaikinti tik 1563 m. Žygimanto Augusto privilegija⁶².

Iš aptartos padėties aišku, kad lenkų teisės normos, prieš pakliūdamos į regionines privilegijas, perėjo lietuvišką „filtrą“. Lietuvos valstybės plėtra užtikrino lenkiškosios, o tiksliau, vakarietiškos luominės teisės plėtrą Rytų Europoje. Tad chronologine prasme regioninės privilegijos, kaip vakarietiškos kilmės dokumentų rūšis, galėjo rasti tik po Lietuvos krikšto. Tai tvirtai, nors ir nelabai tiksliai, leidžia datuoti jų pasirodymą, o kartu ir kelia kitą svarbų klausimą: kuo Lietuvos didžiųjų kunigaikščių privilegijos, kaip dokumentai, buvo ypatingos maždaug to paties laikotarpio panašaus turinio gretimų šalių Lenkijos Karalystėje ir Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dokumentų kontekste? Visos trys valstybės nevienodais būdais ir nevienodai intensyviai vykdė centralizacijos politiką ir visos susidūrė su regioninės integracijos problemomis, kurias sprendė bent jau laikinai darydamos teisinės nuolaidas regionams.

XV a. viduryje galutinai stabilizavosi Vladimiro-Maskvos kunigaikštystės padėtis. Šios kunigaikštystės valdovai savinosi anksčiau Kijevo didžiųjų kunigaikščių naudotą „visos Rusios ponų / valdovų“ (*господарь всея Руси*) titulą ir pradėjo pajungti („surinkti“) aplinkines rusėnų kunigaikštystes. Todėl Maskvos kanceliarijoje imta sudaryti įvairius dokumentus, skirtus pajungtų žemių valdymui aptarti.

Michailas Vladimirskis-Budanovas, analizuodamas Rusios teisės šaltinius, iš jų išskyrė 1397 m. laikinai nuo Naugardo atšlijusios ir Maskvos viršenybei pasidavusios Dvinos žemės bei 1488 m. buvusiai Belozero kunigaikštystei, nuo to laiko Maskvos valdovo vietininkijai, duotus raštus, kurie, remiantis rusų archeografų klasifikacija, vadinami nuostatų raštais (*уставные грамоты, грамоты наместничьего управления*), nors pačiuose šaltiniuose jie apibūdinami tiesiog kaip raštai (*грамоты*). Pasak istoriko, šie raštai, kaip ir Lietuvos Didžiosios Kuni-

⁶¹ Apie šio laikotarpio ypatybes žr. *Полехов С. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XVI века. Москва, 2015.*

⁶² Privilegijos publikacija: *Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 3. Санкт-Петербург, 1848, с. 118–121.*

gaikštystės regioninės privilegijos, buvo skirti atskiroms šalies „provincijoms“. Tai tvirtindamas jis vis dėlto įspėjo, kad raštai neturi būti suprantami kaip privilegijos, nes juose „nustatomos ne išimties iš bendrų [teisinių] normų, o jų [bendrųjų normų] vietinis taikymas“. Vladimirskio-Budanovo manymu, palyginus šiuos raštus su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninėmis privilegijomis, pastarosiose galima matyti kur kas turtingesnę turinį atspindintį bendruomenių santykį su valdovo valdžia, o Maskvos valstybės raštuose nustatomi tik vietos bendruomenės santykiai su vietininku. Kitas skirtumas – raštų suteikimas ne visai regiono visuomenei, o tik žemesniesiems visuomenės sluoksniams, išskyrus labai jau trumpai galiojusį Dvinos nuostatų raštą⁶³.

Išties Maskvos Didžiosios ir Lietuvos Didžiosios kunigaikštysčių regionams duotų teisių skirtumų yra daug daugiau. Jau Kutrzeba atkreipė dėmesį, kad po 1432 m. Jogailos privilegijos į regionines privilegijas pamažu prasimušė Maskvai nebūdingų luominės teisės elementų⁶⁴. Jų veikiamos regiono bendruomenei duotos privilegijos ėmė virsti bajorų luomo laisvėmis⁶⁵. Beje, ši aplinkybė nemaža dalimi nulėmė sąlyginį rusėniškųjų regioninių privilegijų platumą, nes jose ganėtinai išsamiai aptariamos miesto ir miestiečių bei Stačiatikių bažnyčios teisės, kurios nebuvo įrašytos į katalikiškų regionų privilegijas, nes ten miestai ir Bažnyčia privilegijas gavo atskirai nuo bajorų. Kita vertus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės privilegijos turėjo tęstinumą, jos gyveno kartu su regionu, todėl buvo vietos valdančiųjų saugomos, atnaujinamos, praplečiamos, naudojamos kaip teisiniai argumentai⁶⁶. Galiausiai, kaip dokumentas regioninės privilegijos turėjo lotyniško rašto formuliarą, kuris aiškiai skyrėsi nuo maskvėniškojo, bent jau pirminio protokolo ir eschatokolo (koroboracijos) dalys.

Kiek šie teisiniai ir kultūriniai skirtumai buvo ryškūs, matome iš unikalaus Maskvos valdovo Vasilijaus III (valdė 1505–1533) bandymo patvirtinti Aleksandro Jogailaičio duotą privilegiją ką tik iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės

⁶³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Москва, 2005 (pirmasis leidimas 1888 m.), c. 258–259. Raštai publikuoti: Памятники русского права. Выпуск третий: Памятники права периода образования русского централизованного государства XIV – XV в. в. / Под редакцией Л. В. Черепнина. Москва, 1955, c. 162 –164, 170–226. Семенченко Г. В. Двинская уставная грамота // Новгородский исторический сборник. Вып. 4 (14). 1993, c. 72–96.

⁶⁴ Tai jau aptarta istoriografijoje: Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie, s. 74.

⁶⁵ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie, s. 28–31.

⁶⁶ Apie privilegijų saugojimo ypatybes rašė Jasinskis: Ясинский М. Уставные земские грамоты, c. 74. Tiesa, jis neturėjo jokių žinių apie Žemaitijos atvejį (Žemaitijos žemės privilegijos, p. 20–23). Apie privilegijų reikšmę XVIII a. Polocke: Мацук А. Традиция выбора палочага ваяводы ў XVIII ст. (Паводле Метрыкі ВКЛ) // Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 2005, c. 117–127.

atimtam Smolenskui. Nors šio dokumento preambulėje ir kalbama apie raštu Smolensko bendruomenei patvirtinamą senovę ir teises, kurios veikė valdant Vytautui ir kurios buvo patvirtintos Aleksandro Jogailaičio (<...> *о томъ что намъ ихъ пожаловавши, держати въ ихъ старине, какъ ихъ держалъ князь великий Витофтъ и иные прежние государев ихъ, по той утвержденной грамоте, какову имъ далъ свою утвержденную грамоту Александръ король*)⁶⁷, palyginus tuodu tekstus matyti, kad iš senosios privilegijos išmesti mažiausiai septyni straipsniai. Maskvos valdovo rašte nebelikę garantijos našlėms, kad nebus išvytos iš velionio vyro valdų arba prievarta ištektintos. Nebėra valdovo pažado nesikišti į Smolensko ir Polocko bei Tverės muitų klausimus, jau nekalbant apie Lietuvos kilmingųjų teisių išsaugojimą smolenskiečiams. Iš šio rašto 22 straipsnių net 12 yra visiškai nauji, o ir dalis senųjų kitaip suformuluoti. Juose kalbama ne tiek apie smolenskiečių laisves, kiek apie prievoles naujiems pareigūnams ir Maskvos valdovo tarnams.

Neneigiant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėniškųjų regionų ir Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės dalies teisės normų bendrų šaknų, matyti ir ryškių jų skirtumų. Per kiek daugiau nei šimtą metų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje Smolensko visuomenė tiek pasikeitė, kad integruoti ją į Maskvos valstybę teko ne tiek suteikus privilegiją, kiek vietinius gyventojus tremiant į Maskvos kunigaikštystės gilumą ir atkeliant naujų gyventojų, t. y. tokiais pat principais, kokiais buvo palaužtas ir Didžiojo Naugardo regioniškumas.

* * *

Lenkijos regionų teisės radosi Viduramžiais šalies susiskaldymo laikotarpiu. Iki Kazimierui III Didžiajam (Lenkijos karalius 1333–1370) suvienijant karalystę, ją valdę dažnai smulkūs kunigaikščiai atskirai savo valdoms dalių privilegijas. Todėl jų malonių recipientai buvo ne tiek istoriniai geografiniai regionai (tokie kaip Mažoji ir Didžioji Lenkija, Mazovija, Pamarys, Kujavija), kiek šių regionų dalose susikūrusios kunigaikštystės – žemės. Todėl jau iki XIV a. susiklostė provincinių ir žemių privilegijų tradicija. Ne visai šaliai, o tik jos atskiroms dalims duotos privilegijos lenkų istoriografijoje bendrai vadinamos *przywileje dzielnicowe* (šalies dalų privilegijos), skiriant iš jų tarpo *przywileje prowincjalny* (provincijų privilegijas) ir *przywileje ziemskie* (žemių privilegijas). Atkūrus Lenkijos Karalystę, pamažu ėmė formuotis visuotinių (*przywileje ogóne* arba *generalne* (visuotinės ir generalinės privilegijos)), visai šaliai skirtų privilegijų tradicija. Tačiau susiskal-

⁶⁷ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Ч. 1. Москва, с. 411–413. Привилегijų lyginamoji analizė: Михайлова И. Б. К вопросу о Смоленском взятии // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. № 2 (10), с. 41–54.

dymo laikotarpis ir toliau turėjo reikšmės. Dažnai adekvačios privilegijos buvo atskirai duodamos Mažajai ir Didžiajai Lenkijai, o jų turinys nesutapo. Antai ir Lietuvos teisei įtakos turėjęs Kazimiero Didžiojo Vislicos Statutas ne tuo pačiu metu buvo priimtas Didžiojoje (1362) ir Mažojoje Lenkijoje (1356), o ir abiejų provincijų statuto turinys nevisiškai sutapo.

Pirmoji visuotinė privilegija buvo duota Budoje 1355 m., nors kur kas didesnę reikšmę Lenkijos istorijai turėjo 1374 m. Liudviko Anžu duota Košicės privilegija. Tad, iki Lietuvai priimant krikštą ir per Jogailą suartėjant su lenkų teisės kultūra, Lenkijoje jau buvo nusistovėjusi valdovo ir kilmingųjų santykių reguliavimo privilegijomis praktika. Tokia praktika traktuojama kaip vienas svarbiausių veiksmų, nulėmusių kilmingųjų (šlėktos) luomo susiformavimą⁶⁸. Be to, visuotinės privilegijos ir vadinamieji statutai prisidėjo prie teisės unifikavimo proceso. Tačiau šalia šio proceso tebegyvavo ir regioninė teisė. Antai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pašonėje buvusioje su Lenkijos Karalyste leniniais ryšiais susaistytoje, bet iki pat XVI a. trečiojo dešimtmečio savarankiškumą išsaugojusioje Mazovijos kunigaikštystėje dar ir XV a. pradžioje buvo duodamos regioninio tipo privilegijos⁶⁹.

Lenkijos Karalystės teisės ekspansijos į rytus nereikėtų sieti vien tik su Lietuva, kaip atskiru regionu. Nepriklausomai nuo Lietuvos ji plėtėsi į rusėnų žemes, tiek tas, kurios XIV a. buvo prijungtos prie Lenkijos, tiek tas, kurios tebe priklausė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Antai 1387 m. sausio 18 d. Lenkijos karalienė Jadvyga suteikė privilegiją Pšemislio žemės bendruomenei (*milites, nobiles, clientes, advocatus, consules, cives totumque comunitas districtus <...>*)⁷⁰. Panašiai elgėsi ir Jogaila, naudodamasis savo kaip Lietuvos aukščiausio kunigaikščio teisėmis, – 1392 m. balandžio 16 d. apdovanojo privilegija Lucką. Ši privilegija istoriografijoje apibūdinama kaip neįgyvendinta⁷¹, galbūt todėl, kad ją Jogaila davė greičiau kaip Lenkijos karalius nei Lietuvos didysis kunigaikštis. Vis dėlto šią privilegiją galėtume laikyti tipiniu to laikotarpio lenkų teisės plėtotės pavyzdžiu. Tokio pobūdžio privilegijomis buvo stengiamasi suteikti jau Lenkijoje galiojančias teises,

⁶⁸ Bardach J. Historia państwa i prawa Polski. T. 1: Do połowy XV wieku. Warszawa, s. 371–372, 423.

⁶⁹ 1414 m. Mazovijos kunigaikštis Jonušas suteikė ne visų savo valdų, o tik Čersko ir Varšuvos žemių kilmingiesiems teismų mokesčių lengvatų. Kodeks Dyplomatyczny księstw Mazowieckiego obejmujący bulle papieżów, przywileje królów Polskich i książąt Mazowieckich, tudzież nadania jak korporacyj jako i osób prywatnych. Warszawa, 1863, s. 157–158.

⁷⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galińskiego Wydziału Krajowego. T. 7. 1878, s. 36–37.

⁷¹ Ibidem, t. 2, 1870, s. 29.

kurios buvo išdėstytos skirtinguose, neretai plačiuose dokumentuose. Todėl šių teisių turinys negalėjo būti detalai išdėstytas viename rašte. Štai kodėl apie jas raštuose kalbama nedetalizuojant, o prireikus tik papildant jas vietinėmis ypatybėmis. Taip 1392 m. Jogailos privilegija Lucko žemei buvo suteiktos teisės, kuriomis naudojosi Lvovas. Kita vertus, kaip tik dėl tokių išimčių atsirado išlygų visuotinėse privilegijose. Antai Jogailai suteikiant Lenkijos ir prie jos prijungtų rusėnų žemių bajorijai Jedlnios (1430)–Krokuvos (1433) privilegiją, teko įrašyti išlygą apie valdovui rezervuojamą avižų mokestį iš Rusios žemių, kuris turėjo būti mokamas iki Jogailos gyvos galvos⁷².

Taigi Jogailos, kaip bendro Lenkijos ir Lietuvos valdovo, valdymo laikais pasitebima greita lenkų teisės ekspansija į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisę. Viena vertus, lenkų teisė tiesiogiai veikė Lietuvą. Antai bene keturi iš penkių 1387 m. Jogailos privilegijos Lietuvos bajorams straipsnių skelbia teisinės normas, kurios jau galiojo Lenkijoje⁷³. Kita vertus, nepriklausomai nuo Lietuvos lenkų teisė veržėsi per painius Gediminaičių monarchijos ryšius į vakarines Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnų žemes. Kaip matėme, kai kuriais atvejais tokia ekspansija nepavyko (Lucko privilegija), bet būta ir sėkmingų atvejų – Palenkė (Drohičinas). Po Žygimanto Kęstutaičio mirties Palenkei tapus kovos tarp Lietuvos ir Mazovijos objektu, 1445 m. reintegruojant Drohičino žemę į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, Kazimieras Jogailaitis atnaujino (transumavo?) privilegiją, kurią prieš tai buvo davę Vytautas ir Žygimantas Kęstutaitis. Šios privilegijos turinys Tomaszo Jaszczolto dėka mums žinomas iš vėlyvo nuorašo⁷⁴. Jis dar kartą patvirtina tradicinį lenkų teisės plėtros į rusėnų žemes būdą, kai teisės buvo suteikiamos nedidelei žemei, o privilegijoje teisių turinys nedetalizuojamas, tiesiog nurodant tam tikras lenkų kilmingiesiems duotas teises, kurios turėjo būti susiejamos su kitomis lenkams įprastomis teisėmis. Tačiau, kaip rodo Bielsko privilegi-

⁷² VL. T. 1, p. 42.

⁷³ Pirmuose dviejuose straipsniuose apie bajorų žemėvaldos laisvą disponavimą ir seniūnų teismų steigimą taip ir rašoma: <...> *quibus et caeteri nobiles in terris aliis regni nostri Poloniae potiuntur* <...> arba *Volumus etiam, quod in castellania et districtu quibuslibet, aut territorio, unus iudex, qui causas quaerulantium audit* <...> *more et jure confirmibus aliorum iudicum, terrarum et districtuum, iudiciis regni Poloniae presidentium* <...>. Zbiór praw Litewskich, s. 1, 2. Trečiojo privilegijos straipsnio lenkiškus šaltinius atskleidžia 1413 m. privilegijos 6 straipsnis (1413 m. Horodlės aktai, p. 39), ketvirtojo – Liudviko Anžu Košicės privilegijos kontekstas (VL. T. 1, p. 25).

⁷⁴ Privilegijos dispozicija visiškai trumpa: <...> *significamus tenore presencium quibus expedit universis quomodo omnes nostros terrigenas drohicienses polonos dumtaxat in omnibus iuris et iudiciis eorum regalibus de eisdem tempore nostrorum praedecessorum dominorum videlicet Vitoldi et Sigismundi magnorum ducum Lithuaniae gaudebant et sunt ubi volumus conservare similiter si prefatorum dominorum nobiles alias dziedzkie super ipsos terrigenos non per nos dati neque, et nos dedimus super eosdem voce dare promittimus praesentium per tenorem. Jaszczolt T. Szlachta ziemi drohickiej, s. 430.*

jos atvejis, laikui bėgant padėtis galėjo pasikeisti. 1501 m. Aleksandro Jogailaičio duota privilegija Bielsko žemei surašyta taip pat kaip ir kitos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninės privilegijos – detaliai išvardijamos regiono visuomenei suteiktos teisinės normos. Ko gero, toks pasikeitimas įvyko dėl Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje susiklosčiusios savitos regioninių privilegijų tradicijos.

Ar tokią privilegijų formą galima vadinti „lietuviška“? Regioninių privilegijų formuliaras neabejotinai atėjo iš Lenkijos karūnos kanceliarijos. Maža to, besivystanti lenkų teisė tiesiogiai ir stipriai veikė lietuviškąją. Šią padėtį bene geriausiai parodo Jedlnios–Krokuvos privilegijos garsioji *neminem captivabimus nise iure victum* norma, kuri, vos įsitvirtinusi Lenkijoje, buvo kone iš karto perkelta į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Žygimato Kęstutaičio 1434 m. privilegija. 1447 m. (gal 1440 m.?) ji buvo praplėsta Kazimiero Jogailaičio⁷⁵ ir maždaug tuo pat metu pateko į Žemaitijos, Polocko, Vitebsko, o kiek vėliau ir į Kijevo regionines privilegijas. Tad turime pripažinti, kad regioninės privilegijos savo forma, o iš dalies ir turiniu kilo iš Lenkijos tiesės tradicijos. Tačiau Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ši tradicija susidūrė su vietinėmis tradicijomis. Tai matome jau iš 1387 m. Jogailos privilegijos Lietuvai, kurioje minimas atitikmenų Lenkijoje neturintis archajiškas *vyties* paprotys. Ir nors pati sąvoka pateikta ne lietuviška, bet, matyt, lenkams geriau suprantama rusėniška forma (*pogonia*), apie šito papročio veikimą rusėnų žemėse nieko nežinome. 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje minima lietuviška *dėklos* duoklė, kurios vėlyvesnis paplitimas betarpiškai rodo ryšį su Lietuvos valdovo domenu⁷⁶. Žemaitijos privilegija atskleidžia

⁷⁵ Šios teisės perkėlimas nėra pažodinis ir tai dar kartą rodo lietuviškąsias lenkų teisės adaptacijos ypatybes. Iš Jedlnios–Krokuvos privilegijos paimta tik pirmoji straipsnio dalis: *Caeterum promittimus et spondemus: quod nullum terrigenem possessionatum pro aliquo excessus, seu culpa capiemus, seu capi mandabimus; nec aliquam vindictam in ipso faciemus, nisi iudicio rationabiliter fuerit convictus* <...> (VL. T. 1, p. 41). 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje: <...> *quod ad nullis hominis delacionem manifestam vel occultam aut quamvis aliam suspicionem sinistram, prefatos principes et boiaris nolumus castigare et pinire, nisi prius in iudicio manifesto iuris ordine terre Lithvanie servato realiter fuerint convicti* (Любавский М. Очерк, с. 324). 1447 m. Kazimiero privilegijoje: <...> *dedamus, quod ad nullius hominis delationem sive accusationem publicam vel occultam, seu quamvis suspicionem sinistram ipsos principes, barones, nobiles et cives castigare volumus seu punire quacumque poena, ciliet bonorum ablatione, pecuniaria, carceris aut sanguinis, nisi prius in iudicio manifesto, iuris ordine catholico observato, actore et res personaliter constitutis, realiter fuerint convicti. Qui post iudicium et convictionem huiusmodi iuxta consuetudinem et iura regni Poloniae debent castigati et sententiari secundum suorum excessuum qualitatem et quantitatem* (Любавский М. Очерк, с. 326). Kazimiero privilegijos straipsnis apima dar vieną Jedlnios–Krokuvos privilegijos straipsnį, įrašytą iš karto po šioje išnašoje jau cituoto: *Nulli autem bona seu possessiones recipiemus: nisi fuerit judicialiter per Iudices competentes vel Barones nostros Nobis condemnatus* (VL. T. 1, p. 42).

⁷⁶ Dėklos klausimas istoriografijoje yra aptartas kitos lietuviškos prievolės – mezliavos (mėsliavos) kontekste. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство, с. 149–153.

archajinę ir niekur daugiau neaptinkamą laisvų gyventojų (neatsižvelgiant į luomą) teisę naudotis upių, ežerų ir girių teikiamais ištekliais. Bielsko privilegija atskleidžia seną lietuvišką *talkų* paprotį valdovo dvaruose. O štai rusėniškų žemių privilegijose matome baudžiamojo proceso teisės ypatybes, specifinį *laido* (*запыка, порука*) institutą ir pan.

Tad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninės privilegijos yra savitas normatyvinių dokumentų tipas, savo prigimtimi, o iš dalies ir forma neadekvatus nei Lenkijos, nei Maskvos valstybių panašaus pobūdžio dokumentams. Svarbiausia jo skiriamoji savybė – per valdančiosios dinastijos politiką sklindanti Lenkijos teisės kultūra, susidūrusi su regionų (papročiniais) teisės elementais, kartu ir lietuvių teisės. Šiame kontekste istorinis Lietuvos valstybės teisės vaidmuo – tarpininkavimas vykstant vakarietiško luominės teisės normų plėtotei į rytų slavų žemes. Bet ar vien tik tarpininkavimas?

3. REGIONŲ SAVIVALDA JŲ PRIVILEGIJOSE

Didžioji dalis regionines privilegijas tyrusių istorikų į jas žiūrėjo kaip į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės dokumentų grupę, kurios svarba buvo didelė tik iki Pirmojo Lietuvos Statuto įsigaliojimo. Neva paskui jų reikšmė sumenko, nes Statute buvo pateikta kur kas išsamesnė ir platesnė teismų organizacijos ir teisės normų sistema⁷⁷. Tad šių privilegijų tyrinėtojai turėtų koncentruotis visu pirma į ikistatutinį laikotarpį.

Ilgos Žemaitijos privilegijų raidos tyrimas parodė, kad tai tik iš dalies teisingas požiūris. Čia vertėtų išskirti du dalykus: privilegijų teksto nusistovėjimo chronologiją ir postatutinių privilegijų funkcionavimo prasmę. Abiejų klausimų pradiniam išaiškinimui galime pasiremti ištirtineta Žemaitijos privilegija. Šios privilegijos tekstas iš esmės nusistovėjo Aleksandro Jogailaičio 1492 m. privilegijoje, tačiau Žygimantas Senasis, 1506 m. ją tvirtindamas, neįtraukė vieno punkto, o Henriko Valua valdymo pradžioje (1574) buvo parengtas visiškai

⁷⁷ Lazutka S., Gudavičius E. I Lietuvos Statuto šaltinių klausimu // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. T. 11. 1970, p. 149–177. Toks regioninių privilegijų reikšmės supratimas atspindėjo ir pačiose privilegijose. Anai 1501 m. Voluinės privilegijoje valdovo vardu parašyta: „Ir mes privalome laikytis visų šių (privilegijos) punktų, kurie šiame mūsų rašte pirmiau yra surašyti, iki to laiko, kai teises ir statusus visai žemei, mūsų tėvonijai, nustatysime, tada visos žemės vienodą teisę turės ir viena teise, pagal Statutą, bus teisiamos.“ (*А то имъ маемъ все держати тые чолонки, што в семъ нашоу листе верху стоить выписаныи, до тыхъ часов, поки права, статуты всеи земли, отчизне нашои, Великому Князству Литовскому, вставимъ, и коли права, статута у в очизне и(а)шои устави́мъ, тогда вси земли одного ся права держати мают и однимъ правомъ сужоны будуть podle Статуту*). LM 25, p. 103.

naujai sudarytas privilegijos tekstas. Tiesa, XVI a. viduryje dingęs punktas buvo sugražintas, o Valua duota privilegija, regis, nebuvo ratifikuota, todėl neįsigaliojo. XVI a. pabaigoje–XVIII a. Žemaitijos privilegijos tekstas atitiko 1492 m. privilegijos tekstą⁷⁸.

Antrasis klausimas apie privilegijų funkcionavimo po 1529 m. prasmę yra gerokai subtilesnis ir reikalauja išsiginčyti į privilegijose fiksuotų teisinių normų prigimtį. Tik dalis jų buvo skirtos teismams ir jų veiklai. Nemažą regioninių privilegijų dalį sudarė straipsniai, kuriuose buvo aptarti regioninės savivaldos kazusai, dažniausiai atspindintys vietinių visuomenės sluoksnių prievoles ir vietinės administracijos organizavimą. Šie kazusai Statute nebuvo aptarti. Štai kodėl privilegijos buvo aktualios ir pasirodžius Statutams. Tiesa, kaip pavyzdys Žemaitijos privilegija šiuo požiūriu netinka, nes dauguma jos straipsnių, kitaip nei rusėniškiems regionams ir Palenkės žemėms duotų privilegijų, nesusiję su teisių organizacija ir teisminėmis normomis (iš 22 privilegijos straipsnių tokių yra tik 4), o išplėtoti būtent tie straipsniai, kurie sietini su vietinės visuomenės ypatybėmis (tokių yra 15). Nepaisant aiškios Žemaitijos specifikos, ir kitų regionų privilegijose randame santykinai daug normų, sietinų su vietine specifika. Antai pačioje plačiausioje Polocko privilegijoje atitinkamai su teismų organizacija ir teisminėmis normomis yra susiję 15 straipsnių, o su savivalda, kuri čia apima ne tik bajoriškąją, bet ir cerkvės bei miesto, – 27. Kijevo žemės atveju šie skaičiai yra atitinkamai 15 ir 9. Bet antai Bielsko žemei duotoje privilegijoje iš 27 straipsnių 23-uose aptariamos teisės normos ir teismo organizacijos klausimai ir tik 4-uose kalbama apie vietinių prievolių specifiką, o savivaldos organizavimui neskiriama jokie dėmesio. Būtent lenkiško tipo teismų veikimo legalizavimas ir buvo Palenkės žemių (be Bielsko, dar ir Drohičino) privilegijų esmė. Kai 1564–1566 m. teismų reforma visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įvedė Palenkėje jau galiojusią teismų organizaciją, o ir teismams davė Antrąjį Lietuvos Statutą, liko nedaug priežasčių, dėl ko privilegija dar turėjo gyvuoti. Galbūt vis dar turėjo prasmę privilegijose fiksuota regiono prievolių specifika, tačiau ir čia per XVI a. pirmąją pusę daug ką pakeitė valakų matavimas, šiame regione prasi-dėjęs gerokai anksčiau nei buvo paskelbti reformos nuostatai (1557).

Taigi XV–XVI a. privilegijų reikšmė keitėsi ir tai vertė regionines visuomenes keisti privilegijų tekstus, dažniausiai juos praplėsti naujais straipsniais. Tačiau ir šis procesas turėjo pabaigą. Nusistovėjus privilegijų tekstus rodo jų transumtai, kurių nemažą dalį nuo XVI a. vidurio Lietuvos Metrikos knygų nurašė ir paskelbė Matvejus Liubavskis⁷⁹. Tiesa, jam liko nežinomi Žemaitijos, Naugarduko

⁷⁸ Žemaitijos žemės privilegijos, p. 9–19.

⁷⁹ Любавский М. Очерк, с. 365–401.

ir Smolensko regionams duotų privilegijų originalai ir XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje tyrėjų atrasti įvairūs privilegijų nuorašai. Visgi visais šiais klausimais turime naujų tyrinėjimų, leidžiančių išsiaiškinti privilegijų tekstų nusistovėjimo laiką. Lietuvai duotos privilegijos po 1434 m. beveik galutinai prarado regioninių privilegijų pobūdį (išskyrus apribojimus Vilniaus ir Trakų aukščiausioms pareigybėms gauti). Kaip minėta, Žemaitijos privilegijos nebesikeitė nuo 1492 m. Palyginę skirtingus kitų žemių nuorašus matome, kad Voluinės tekstas nusistovėjo 1508 m. (tekstas atitinka 1547 m. privilegiją), Kijevo – 1529 m. (kai buvo praplėsta 1507 m. privilegija), Vitebsko – 1503 m. (privilegijos tekstas atitinka 1561 m. privilegiją), Polocko – 1511 m. (tekstas atitinka 1547 m. privilegiją). 1513 m. Žygimantas Senasis suteikdamas naują privilegiją, į ją įrašė tik naujas regiono visuomenei teikiamas lengvatas, netransumuodamas anksčiau (t. y. 1505 m.) duotos privilegijos punktų. Tad, sudėję abiejų privilegijų tekstus, gautume šios žemės teisių visumą. Jei 1514 m. Smolensko nebūtų užgrobusi Maskva, visai tikėtina, kad minėtos dvi privilegijos būtų buvusios sulietos į vieną.

Privilegijų tekstų nusistovėjimas leidžia matyti jų straipsniuose fiksuotų savivaldos kazusų visumą, o šių tarpusavio palyginimas – aptarti Lietuvos ir jos didžiųjų aneksų santykių ypatybes. Deja, iki šiol neturime regioninių privilegijų bendro leidinio, kuriame būtų išskirti (sunumeruoti) straipsniai, taip sukuriant galimybę ne juos cituoti, o naudotis sutartiniu jų žymėjimu, todėl čia teks naudotis keliais leidiniais, kuriuose yra pateikta bandymų numeruoti straipsnius⁸⁰. Privilegijose regionų savivalda išreikšta reglamentuojant kelis svarbiausius valdymo ypatumus: 1) fiksuojamos vietinės teismų organizavimo ypatybės ir regionui būdingos teisinės normos, įskaitant ir valdovo vaidmenį; 2) regionuose, kuriuose vyravo stačiatikiai, valdovai užtikrino jų bažnyčios legalumą ir turtinę neliečiamybę; 3) numatoma vietos pareigūnų, ypač aukščiausių, regionus reprezentuojančių karinių teisminių vadų (vaivadų, seniūnų) paskyrimo tvarka; 4) numatomos prievolių ir mokesčių lengvatos regiono bendruomenei bei valdovo išskirtinės teisės; 5) numatomas regiono išteklų paskirstymas tarp valdovo ir vietos bendruomenės. Pagal šiuos penkis ypatumus galima suformuluoti šešis klausimus kiekvienai iš privilegijų, atsakymai į kuriuos padės susidaryti bendrą regionų savivaldos ypatybių vaizdą.

⁸⁰ Bielsko žemei – LM 25, p. 57–61; Voluinei ir Kijevui – Вауцук Д. Населення Київщини та Волині, с. 273–276, 284–291; Naugardukui – Жемайтис С. Привилей Новогрудской земле, с. 215–225; Polockui – Полоцкие грамоты, с. 652–656; Smolenskui – Полехов С. Привилей великих князей, с. 120–124; Žemaitijos žemės privilegijos, p. 40–44. Iš šio konteksto iškrinta tik Vitebsko žemei duota privilegija, kurią publikuojant taip ir nebandyta sunumeruoti straipsnių. Čia straipsnių numeriai pateikiami pagal Lietuvos Metrikos 8-osios užrašų knygos publikacijos pastraipą. Žr. LM 8, p. 291–292.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regionų savivaldos palyginimas pagal privilegijų straipsnius

Klausimas	Kijevas	Naugardukas	Palenkė (Bielskas)	Polockas	Smolenskaskas	Vitebskaskas	Volinė	Zemaitija
Valdovo teismo viršenybė	Teisė perkelti bylą į valdovo teismą (13, 33)	Neaptarta	Teisė teismo pareigūnus šaukti į valdovo teismą (14)	Nėra (51)	Neaptarta	Nėra (31)	Teisė perkelti bylą į valdovo teismą (16)	Nėra (8)
Staciatikių bažnyčios padėties ir turto apsauga	Yra tik turto (1, 10)	Yra (9)	Neaktualu	Yra (1, 25)	Yra (1, 2)	Yra (1)	Nėra !	Neaktualu
Aukščiausių pareigūnų renkavimas	Neaptartas	Neaptartas	Neaptartas	Vaivada renkamas (46, 47)	Neaptartas	Vaivada renkamas (28, 29)	Neaptartas	Seniūnas, vaivados (laikytojai ?), tįjūnai renkami (9, 16)
Prievolės ir pajamos, teikiamos valdovui	Pilies statyba (26); pajamos iš bebrynų (27); Ćmobylio pilies sargyba (iki 1529) (41); pasiuntinių į Ordą palyda (30); vestuvinė kiaunė (31); muitai (34)	Neaptarta	Pilies sargyba (2); talkos (27)	Sidabrinė ir Ordos mokesčiai (25); kiauninė (36); tįjūnpinigiai (38); pajamos iš bebrynų (23); teisė į vandens telkinius (31)	Pilies sargyba (2,2); pastotės (12)	Kiauninė (25); karo prievolė (13); teisės į vandens telkinius (19)	Neaptarta	Kiauninė (21)
Vietinių bendruomenių išlaisvinimas nuo prievolių ir mokesčių	Nuo pastočių (21); nuo žvejybos, šienavimo, malųkų prievolių (24); nuo persekiojimo prievolės (29); nuo kelionių į Ordą (30)	Nuo dėklos (6); pastočių (19);	Neaptarta	Nuo pastočių (15); nuo užkardų tarnybos (18); nuo vidinių muitų ir sidabrinės (33)	Nuo muitų (6); nuo metinio mokesčio (10)	Nuo pastočių (5, 15); nuo užkardų tarnybos (12); nuo vidinių muitų (21)	Nuo muitų (13); nuo darbų Lucko pilyje (14); nuo turgaus saikų mokesčio (15); nuo jaučių mokesčio (18)	Nuo šienavimo prievolės (5); nuo pilių statybos (6); nuo užkardų tarnybos (17); nuo valdovų žirgų prievolės (20)
Regiono ištekliai, liekantys vietos bendruomenei	Pilies ir valsčių valdymas (19)	Miesto valdinių nedalymas (12)	Svorio matai ir mokesčiai nuo matavimų (15)	Išmaros (7); miesto valdinių nedalymas (32); vaivada miesto nedovanoti (48); svarstyklių mokesčiai (24)	Tverės pirklų dovanos (10); valsčių valdymas (13); svorio matai ir mokesčiai nuo saikų (9)	Išmaros (2); miesto valdinių nedalymas (20); svorio matai ir saikų (16)	Galvpinigiai lieka vietos pareigūnams (2)	Laisvė medžioti (3) ir naudotis vandens telkiniais (19); draudimas steigti naujus valdovo dvarus (18)

Regioninių privilegijų radimosi laikotarpiu vietinės teismo praktikos, be abejonės, įvairavo, tačiau, kaip rodo Pirmasis Lietuvos Statutas, jos galiausiai buvo daug kur suvienodintos. Tiesa, buvo išimtis – Palenkės teismų organizavimas, nors dar labiau stebina Voluinės privilegijos straipsniai (ypač 7)⁸¹, kuriuose užsimenama apie vietinių teismų organizacijos artėjimą prie Lenkijai būdingų teismų. Kaip matyti iš lentelės, regionų teismų santykiai su valdovo teismu buvo netolygūs: vienų privilegijos numatė apeliaciją į valdovo teismą, kitų – ne. Nevaldančiųjų Stačiatikių bažnyčios padėtis irgi nebuvo vienoda – nuo abstrahuoto jos teisinio neliečiamumo deklaravimo Smolenske iki tik turtinių garantijų jai Kijeve (beveik taip pat ir Naugarduke) ir visiško neapibrėžtumo Voluinėje. Iš pirmo žvilgsnio taip daug savivaldai turėjusi reikšti vietinių bajorų teisę rinkti aukščiausius pareigūnus – vaivadas (teisėjus) būdinga tik 3 iš 8 regionų. O ir „rinkimus“ reglamentavę straipsniai sudaryti taip, kad lemiamas žodis visur vis tiek paliekamas valdovui. Luominių teisių formavimosi (perėmimo iš Lenkijos) metu pastebimas kryptingas bajorų (jų valdinių) atpalaidavimas nuo prievolių valstybei. Tačiau beveik kiekviename regione buvo ypatingų pajamų ir prievolių, kurias monarchija pasiliko sau. Ir nors regioninių išteklių paskirstymo vietinės bendruomenės nariams deklaracijos yra neginčijamos, tai dar nereiškia, kad jos buvo įgyvendinamos.

* * *

Paskiroms politijoms duotų privilegijų matymas per regioniškumo prizmę keičia tradicinius regioninių privilegijų reikšmės vertinimus. Susiklosčiusi istoriografinė tradicija eliminuoti XIV–XV a. sandūros Lietuvos gautas privilegijas iš regioninių privilegijų kartu eliminavo Lietuvos poveikio kitiems regionams klausimą. Gražinus Lietuvą į regionų sąrašą, aiškėja bendra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinių erdvių sąveikos schema.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo sudėtinė valstybė (regionų mozaika), sukurta apie valdančiosios dinastijos domeną (Lietuvą, *Lithuania propria*), prie kurio atskirais saitais buvo prijungti skirtingo dydžio savitumais pasižymintys aneksai. Brandžiausių iš jų bendruomenės pasižymėjo politine ir kultūrine branda bei savita savimone (*didieji aneksai*). Susidūrusi su jais Lietuvos monarchija ieškojo galimybių sukurti valdžią (monarchijos ir savivaldos) pusiausvyrą regionuose. Po krikšto ir suartėjimo su Lenkija prasidėjusi lenkų teisės invazija į Lietuvą šią pusiausvyrą išbalansavo. Monarchijos krizė, apėmusi valstybę po Vytauto mirties, supriešino Lietuvą su aneksais ir privertė valdovus daryti

⁸¹ Ващук Д. Населення Київщини та Волині, с. 274.

nuolaidų regionams. Iki tol Lietuvos (taip pat Žemaitijos ir Palenkės katalikams) bajorams duotos laisvės buvo suteiktos ir rusėnams stačiatikiams. Šios ir senosios teisės buvo surašytos į raštus, kurie dėl lenkų kanceliarijos įtakos Lietuvos valdovų kanceliarijai įgijo privilegijų pavidalą, kontrastuojantį su rusėnų rašto kultūrai būdingais raštais („gromatomis“). Dėl tarpcivilizacinės padėties Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninės privilegijos įgijo savitą, nei Lenkijos, nei Maskvos regioninių teisės raštų neatitinkančią formą.

Regioninių privilegijų svarba išliko ir įsigaliojus Pirmajam Lietuvos Statutui, nes į jas buvo įrašytos ne tik teismų organizacijos, baudžiamosios ir šeimos teisės normos, bet straipsniai apibrėžė ir regioninės savivaldos elementus, kurie Statute nebuvo aptarti. Savivaldai svarbių regioninių privilegijų straipsnių analizė rodo, kad Lietuvos domenu besiremianti monarchija daug kur išlaikė teisinę persvarą prieš didžiuosius aneksus. Tačiau per Lietuvai duotų privilegijų filtrą perėjusios lenkų teisės normų plėtotė regioninėse privilegijose rodo bajorų luomo (bajorų tautos) konsolidaciją, kuri pakeitė regionų sąveikos prasmę, ypač po to, kai Lietuvoje nebeliko paveldimosios monarchijos.

REGIONS AND THEIR PRIVILEGES IN THE LIFE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (15TH – MID-16TH CENTURIES)

Eugenijus Saviščevas

Summary

A tradition has emerged within historiography to look at the privileges of regions as the sources of the characteristics of regional legal norms and the impact they had on the common law of the Grand Duchy of Lithuania (the Statutes of Lithuania). However, in the nature and development of these privileges lie the inadequacies of the legal norms of the Lithuanian monarchy hereditary region (Lithuania) and the law traditions of annexed regions. In this article, it is proposed to look at the regional privileges from the positions of Lithuania as a separate region. The phenomenon of regional privilege is partly perceived as a product of certain strong communities with specific political and legal traditions, such as Samogitia, Polotsk, Vitebsk, Smolensk, Volhynia, Kiev, maybe Navahrudak. Those privileges were acquired after the baptism of Lithuania. Although the regional privileges were heavily influenced by Polish law, it faced local traditions in the Grand Duchy of Lithuania. As a result, most of the regional privileges of the Grand Duchy of Lithuania are, as documents, characterized by specifics not similar to those of the Kingdom of Poland and Moscovia. After the adoption of the First Statute of Lithuania, regional privileges did not lose their significance, as they included the right to define regional self-government. An analysis of the rights of self-government shows not only the specifics of the regions, but also the assurance of the certain prerogatives of Lithuania's ruler.